АМАНГЕЛЬДИЕВА БІРҒАНЫМ АСҚАРҚЫЗЫ

«8D04103 – Мемлекеттік және жергілікті басқару» мамандығы бойынша
илософия докторы (PhD) ғылыми дәрежесін алу үшін ұсынылған
«Қазақстан Республикасында циркулярлы экономиканың дамуын мемлекеттік реттеу»
атты диссертациясына

АҢДАТПА

Зерттеу тақырыбының өзектілігі. Бүгінгі таңда дүниежүзілік экономика ресурстарды тұтынудың «сызықтық» моделінің салдары мен жүйелі дағдарысын бастан кешіруде, яғни тауарлар «алу – пайдалану – тастау» қағидасы бойынша өндіріліп, пайдаланылып, қалдыққа айналады. Бұл тәсіл табиғи ресурстарды тиімсіз пайдалануға алып келіп және экологиялық проблемаларды күшейте түседі. Circularity Gap Report 2024 деректеріне сәйкес, дүние жүзінде материалдардың тек 7,2%-ы ғана пайдаланылғаннан кейін экономикаға қайтарылады, бұл жаһандық өндірістік процестердің өте төмен «циркуляциясын», яғни айналымдылығын және экономикалық тұрақтылық пен экологиялық қауіпсіздікке елеулі тәуекелдерді көрсетеді. Цикулярлы экономикаға (ЦЭ) көшу климаттың өзгеруін, қалдықтарды азайтудың және тұрақты экономикалық өсуді ынталандырудың стратегиялық қажетті жолы ретінде қарастырылады.

Зерттеу тақырыбының өзектілігі табиғи ресурстар тапшылығының артуы және қалдықтар көлемінің жылдам өсуі жағдайында циркулярлы экономика моделінің көптеген елдер үшін стратегиялық басымдыққа айналуымен байланысты. БҰҰ мен ЭЫДҰ болжамдары бойынша 2050 жылға қарай дүниежүзілік материалды тұтыну екі есеге, ал қалдықтар көлемі 70%-ға артады деп көрсетеді. Осы сын-қатерлерге жауап ретінде Еуропалық Одақ 2020 жылдың наурыз айында «Циркулярлы экономика бойынша іс-қимыл жоспары: таза және бәсекеге қабілетті Еуропа үшін» жаңа бағдарлама қабылдады. Осыған ұқсас ұлттық стратегиялар Қытайда да қабылданды (мысалы, 2021 жылы «Қытайдың циркулярлы экономикасын дамыту жөніндегі 14-ші бесжылдық жоспары»), Жапонияда (2000 жылы «Қауіпсіз материалдық-цикл қоғамын құру туралы негізгі акт») және басқа да бірқатар дамыған және дамушы елдерде осындай бағдарламалар мен заңнамалар қабылданған. Олардың мақсаты – ұзақ мерзімді тұрақты өсуді қамтамасыз ету, климаттық ізді азайту және SDG 12 «Тұрақты тұтыну мен өндірісті қамтамасыз ету»

мақсатына жету. Сондықтан да Қазақстанда циркулярлы экономиканы мемлекеттік реттеудің тиімді тетігін құру басты маңызға ие.

Қазақстанда циркулярлы экономиканы мемлекеттік реттеудің тиімді механизмін құрудың маңызы зор. Мемлекеттің стратегиялық міндеті ретінде тұрақты дамуға баса назар аудару осы өзектілікті одан әрі күшейтеді. 2020-2024 жылдарға арналған Жолдауларында Президент Қ.Ж. Тоқаев «жасыл» экономикаға көшу, суды және басқа да табиғи ресурстарды ұтымды пайдалану, сондай-ақ инфрақұрылымды цифрландыру және қалдықтарды басқару жүйелерін жаңғырту қажеттігін бірнеше рет атап өтті. Мәселен, 2020 жылдың 1 қыркүйегіндегі Жолдауда суды үнемдейтін технологияларды енгізу және суару желілерін цифрландыру мәселесіне баса назар аударылды; 2021 жылғы Жолдауда су қоймаларын жаңғыртуға және су объектілерінің цифрлық мониторингіне баса назар аударылды; 2022-2023 жылдарға арналған жолдаулар жаңартылатын энергияны дамытуға, қалдықтарды басқару жүйесін реформалауға және өнеркәсіп пен ауыл шаруашылығында циркулярлы экономика қағидаттарын енгізуге бағытталған; және 2024 жылға арналған Жолдау экономиканың барлық секторларында «жасыл» технологияларды кең ауқымда енгізуді атап көрсеткен.

Демек, циркулярлы экономиканың кешенді мемлекеттік саясаты мен құқықтық негіздерін құру ұлттық көшбасшылар белгілеген басымдықтарға тікелей сәйкес келеді және Қазақстандағы тұрақты өсу мен экологиялық қауіпсіздік мақсаттарына қол жеткізудің маңызды құралы болып табылады деп қорытынды жасауға болады. Циркулярлы экономикаға көшу Қазақстан үшін аса маңызды, өйткені мемлекет жалпы алғанда мұнай, газ және минералды шикізат экспортына әлі де болса тәуелді болып келеді. Циркулярлы экономика моделін қабылдау арқылы ел материалдарды қайта пайдалану және қайта өңдеу арқылы өзінің бастапқы ресурстарға тәуелділігін азайта алады, осылайша шикізат бағасының ауытқуына экономикалық тұрақтылықты арттырады және ресурстардың сарқылуымен байланысты тәуекелдерді азайтады.

Сондай-ақ, «Жасыл экономикаға көшу тұжырымдамасына» сәйкес, қалдықтарды қайта өңдеу үлесі 2030 жылға қарай 40%-ға, ал 2050 жылға қарай 50%-ға дейін ұлғаюы тиіс. Бұл бағдарламада бөлек жинау, «жасыл» инфрақұрылымды салу және қалдықтарды басқару секторына инвестиция тарту шаралары қамтылған.

Циркулярлы экономиканы «2060 жылға қарай көміртегі бейтараптығына қол жеткізу стратегиясына» төртінші қағидат ретінде енгізу қайталама ресурстарды кеңінен пайдалану және тұтынуды азайту арқылы ғана парниктік

газдар шығарындыларын айтарлықтай азайтуға және экономиканың тұрақты өсуін қамтамасыз етуге болатынын атап көрсетеді.

Жоғарыда айтылғандардың барлығына сүйене отырып, экологиялық тұрақтылық пен экономикалық қауіпсіздікті қамтамасыз ету үшін Қазақстанда циркулярлы экономика қағидаттарын енгізу қажеттігін атап өту маңызды. Елімізде заңнамалық базаның іргетасы қалыптасқанымен, одан әрі жетілдіру мен толықтырулар қажет. Сондай-ақ, циркулярлы экономика үлгілерін енгізу үшін жүйелі ынталандыруларды орнатумен қатар, циркулярлы экономика моделіне көшуді жеделдету бойынша практикалық тәсілдер мен ұсыныстарды зерделеу өзекті және уақытылы болып табылады.

Зерттеудің мақсаты мен міндеттері. Зерттеудің мақсаты – циркулярлы экономиканың даму моделіне көшуді қамтамасыз ететін мемлекеттік реттеу тетіктерін жетілдіру бойынша ғылыми негізделген ұсыныстар әзірлеу үшін Қазақстан Республикасында циркулярлы экономикасының қалыптасу процестерін кешенді зерттеу.

Қойылған мақсатқа жету үшін келесі міндеттер қойылды:

1. Циркулярлы экономиканың қалыптасуы мен дамуының теориялық және әдістемелік тәсілдерін зерттеу, сонымен қатар осы салада қолданылатын концептуалды аппаратты нақтылау.
2. Циркулярлы экономиканы мемлекеттік реттеудің халықаралық тәжірибесін талдау және оны қазақстандық контекстке бейімдеу мүмкіндіктерін анықтау.
3. Циркулярлы экономика саласындағы мемлекеттік саясатты зерттеудің әдістемелік тәсілдерін зерттеу.
4. Институционалдық, нормативтік және ұйымдық-экономикалық аспектілерді ескере отырып, Қазақстан Республикасындағы циркулярлы экономиканың дамуының ағымдағы жағдайын макродеңгейде бағалау.
5. Агроөнеркәсіптік кешен мысалында қоғамдық қабылдауды, негізгі мүдделі тараптардың ұстанымдарын және салалық ерекшеліктерін зерттеу негізінде Қазақстан Республикасындағы циркулярлы экономиканың дамуына эмпирикалық талдау жасау.
6. Циркулярлы экономиканы тиімді мемлекеттік реттеуге кедергі келтіретін негізгі проблемаларды, кедергілерді және институционалдық шектеулерді анықтау.
7. Циркулярлы экономика саласындағы мемлекеттік саясатты макродеңгейде жетілдіру бойынша ғылыми негізделген ұсыныстар мен ұсынымдар әзірлеу.
8. Қазақстан Республикасының агроөнеркәсіп кешеніндегі циркулярлы экономиканы дамыту бойынша практикалық ұсыныстарды тұжырымдау.

Зерттеу пәні. Циркулярлы экономиканы мемлекеттік реттеуден туындайтын ұйымдық-экономикалық қатынастар.

Зерттеу объектісі. Қазақстан Республикасындағы циркулярлы экономика.

Негізгі ғылыми нәтижелер және олардың жаңалығы.

– өндіріс пен тұтынудың тұрақты үлгілерін қалыптастырудағы мемлекеттің рөліне баса назар аудара отырып, циркулярлы экономиканың теориялық және тұжырымдамалық мазмұны нақтыланды;

– табыс деңгейі әртүрлі елдердегі циркулярлы экономиканы мемлекеттік реттеудің халықаралық тәжірибесіне салыстырмалы талдау жүргізілді; Қазақстан Республикасында бейімделуге ұсынылатын институционалдық және нормативтік үлгілер анықталды;

– макро, мезо және микродеңгейлерде циркулярлы экономиканың дамуын бағалаудың әдіснамалық тәсілдері жүйеленді; эмпирикалық зерттеулер жүргізуге арналған құралдар жинағы әзірленді;

– қосымша деректер мен ұлттық реттеудің ерекшеліктерін көрсететін нормативтік-құқықтық базаны шолу негізінде Қазақстандағы циркулярлы экономиканың дамуының ағымдағы жағдайы талданды;

– сандық зерттеу әдістерін қолдану арқылы кешенді эмпирикалық талдау жүргізілді (халыққа сауалнама, мүдделі тараптардың сараптамалық сауалнамасы); циркулярлы мінез-құлықтың детерминанттары анықталды және негізгі топтардың циркулярлы даму моделіне көшуге дайындық дәрежесі бағаланды;

– сарапшылардың сұхбаты негізінде агроөнеркәсіптік кешенде циркулярлы экономиканы жүзеге асырудағы кедергілер анықталып, оны салалық контексте дамытудың мүмкіндіктері анықталды;

– макродеңгейде циркулярлы экономиканы мемлекеттік қолдау тетіктерін, оның ішінде салықтық және қаржылық ынталандыруларды, нормативтік құқықтық актілерді және стратегиялық құжаттарды жетілдіру бойынша ұсыныстар әзірленді;

– салалық тәжірибеге циркулярлы экономика қағидаттарын біріктіру құралы ретінде экоиндустриалды парктерді құру және цифрлық технологияларды (IoT, AI) енгізуді қоса алғанда, мезо деңгейде қолдау шаралары ұсынылды.

Қорғауға ұсынылған негізгі ғылыми тұжырымдамалар:

1. Институционалдық, экономикалық және мінез-құлық өлшемдерін қамтитын макро, мезо және микро деңгейде Қазақстан Республикасындағы циркулярлы экономиканың дамуын бағалау үшін көп деңгейлі құрылым құрылды.

2. Шығындарды ұлғайту қалдықтарды қайта өңдеу және қайта пайдалану деңгейіне статистикалық маңызды әсер етпейтіні анықталды, бұл регрессиялық талдаумен расталады және материалдық емес факторлардың – экологиялық хабардарлықтың, мемлекеттік реттеудің және инфрақұрылымның маңыздылығын атап көрсетеді.

3. Халық арасында сауалнама (SPSS 25) және құрылымдық модельдеу әдісін (SmartPLS 3) пайдалана отырып жүргізілген сараптамалық сауалнама нәтижелерін кешенді талдау циркулярлы мінез-құлықтың негізгі детерминанттарын анықтауға және әртүрлі мүдделі тараптардың айналмалы экономика қағидаттарына көшуге дайындық дәрежесін бағалауға мүмкіндік берді.
4. Қазақстан Республикасының агроөнеркәсіптік кешенінің өкілдерімен жартылай құрылымдалған сарапшылық сұхбаттардың негізінде циркулярлы экономиканы жүзеге асырудағы салалық кедергілер анықталды, оның ішінде экономикалық ынталандырудың жоқтығы, реттеушіліктің бөлшектенуі, қатысу деңгейінің төмендігі және инфрақұрылымдық қамтамасыз етудің әлсіздігі.
5. Салық және қаржылық құралдарды, стандарттар мен стратегияларды қоса алғанда, макро және мезо деңгейлерде циркулярлы экономиканы ынталандыру бойынша практикалық ұсыныстар әзірленді. Агроөнеркәсіптік кешен үшін циркулярлы экономика қағидаттарын жүзеге асырудың салалық үлгісі ретінде экоиндустриялық парктерді және цифрлық технологияларды енгізу ұсынылды.

Зерттеу нәтижелерін апробациялау. Зерттеу нәтижелері бірқатар халықаралық және республикалық конференцияларда, соның ішінде «Фараби әлемі» 2022 студенттер мен жас ғалымдардың халықаралық конференциясында, «Іргелі ғылыми жаңалықтар» IV халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясында, «Халықаралық биоэкономика мен практиканың тұрақты дамуы» IV халықаралық ғылыми конференциясында талқыланды. Және де «Жаһандық өзгерістер контекстіндегі тұрақты экономикалық даму парадигмасы: сын-қатерлер, салдарлар, мүмкіндіктер», «Қазіргі заманның қиындықтары және жаңа шындықтағы қоғамды дамыту стратегиялары» ғылыми-тәжірибелік конференциясы (МКВСС) сияқты халықаралық конференцияларға ұсынылып, талқыланды.

Бұл жұмыстың басқа зерттеу жұмыстарымен байланысы. Диссертациялық жұмыс AP09259851 «Қазақстандағы циркулярлы экономиканың дамуы: әлеует, тенденциялар, перспективалар» (2021-2023) және AP19576593 «Қазақстандық кәсіпорындардағы жауапты өндіріс потенциалын дамытудың келешегі мен дамуын бағалау құралы ретінде» (2023-2025 жж.) гранттық қаржыландырудың ғылыми жобаларын іске асыру шеңберінде жүзеге асырылды.

Зерттеу нәтижелерін жариялау. Диссертациялық зерттеу нәтижелері 12 басылымда, оның ішінде Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым және жоғары білім саласындағы сапаны қамтамасыз ету комитеті ұсынған журналдарда - 5, Scopus деректер базасына енгізілген Q1 журналдарында - 2, ұжымдық монографияда 1, халықаралық ғылыми конференциялар материалдарында 4 мақала жарияланды.